

Palágyi Menyhért

Bevezetés a *Természetfilozófiai előadások a tudat és az élet alapproblémáiról* című műhöz

A német eredetiből fordította és magyarázó jegyzetekkel, kommentárokkal ellátta: Székely László (MTA BTK Filozófiai Intézet)

In

Észlelés és fantázia

Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból

Szerkesztette

Bogdanov Edit – Székely László

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó
Budapest, 2017

A kötet *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K104643 számú OTKA-kutatás keretében, az OTKA támogatásával készült.

Az itt következő szöveg **a kiadói korrektúra előtti** változat. **A fordítást és az ahhoz csatolt kommentárokat, jegyzeteket a szerzői jogi törvény védi!** Kérjük a Gondolat Kiadónál megjelenő végleges kiadás alapján, a szerző, a fordító, a tartalmazó kötet, a cím és az oldalszám pontos megadásával hivatkozzon rá vagy idézzon belőle. Köszönjük!

5.

Bevezetés a *Természetfilozófiai előadások a tudat és az élet alapproblémáiról* című műhöz

(Naturwissenschaftliche Vorlesungen über
die Grundprobleme des Bewusstseins und des Lebens)

Charlottenburg: Verlag Otto Günthner, 1907.

Bevezetés

Einleitung, 3–22. o.

Fordította, jegyzetekkel, kommentárokkal ellátta: Székely László, MTA BTK Filozófiai Intézete

A vitalizmus és a pszichologizmus problémája a modern természettudományos és filozófiai érdeklődés előterében áll. Tudniillik az elmúlt évszázadok során már oly sokszor holttá nyilvánított vitalizmus mint „neovitalizmus” minden korábbinál nagyobb energiával éled föl napjainkban. Ha azonban a vitalizmus szólásra jelentkezik, ez a természettudományos gondolkodás szellemi barométerállásán a zivatar előtti rekkenő hőséget vagy a közelgő vihart jelenti. – Látszólag ettől a vitalista áramlattól függetlenül, de alapjában véve annak hatására, a pszichológián belül is aggasztó szakításra irányuló tendencia figyelhető meg: eszerint a lélektannak teljesen le kell válnia a filozófiai diszciplínákról, hogy tiszta természettudományos és kísérleti szaktudományként építse föl magát. A pszichológusok táborán belüli ezen hasadás azt mutatja, hogy a kísérleti természettudománynak és a metafizikai gondolkodásnak a pszichofizikában látható nem tisztázott összegabalyodásából az érintetteknek elégük van. A kísérlet és a metafizika szétválasztására irányuló fölszólítás egyúttal a filozófiai gondolkodáson mint olyanon belül is válságra utal. Mindenütt az ismeretelmélet és a metafizika újrualapozására irányuló mély vágyakozás figyelhető meg. Amennyire csak a szem ellát, valamennyi tudományos táborban szellemi erjedés uralkodik, mintha csak a hagyományos természettudományos és filozófiai koncepciók gyökeres átfarmálódásának előestéjén állnánk.

A fizikai kutatás oly hangadó vezetői, mint *Maxwell*, *Hertz*, *Lord Kelvin* és mások nem rejtik véka alá azon álláspontjukat, hogy az életfolyamatok sajátossága nem teszi lehetővé föloldásukat tisztán mechanikus (értsd: fizikai-kémiai) folyamatok kombinációjában. S ami még ennél is többet jelent: maguk a biológusok, akik pedig egyébként hajlottak arra, hogy a mechanikusoknál is mechanikusabban gondolkodjanak, föladják azt a kilátástalan törekvést, hogy az élet talányát mechanikai problémává változtassák. Olyan biológusok, mint *Driesch*, *Wolff*, *Apáthy* stb., kiket teljesen eltölt az egzakt természettudományos kutatás szellemisége, az életről való gondolkodásuk alapelvévé teszik a vitális folyamatok visszavezethetlenségét a tisztán mechanikus (fizikai-kémiai) folyamatokra. Ha e fölfogás elfogadottá válik, a természetkutatás és a filozófia történetének új korszakába lépünk: egy olyan korszakba, amelyben a biológia már nem lesz többé a mechanisztikus szemléletű természettudomány pusztá kísérőtársa, és dicsőségét nem abban fogja keresni, hogy önmagát fölöslegessé téve a tiszta mechanikában oldja föl magát. Sajnos azonban még biológus körökben is él a régi előítélet, miszerint csak a mechanikus gondolkodás tarthat igényt a szigorú tudományosságra. Az itt következő filozófiai előadások arra törekszenek, hogy szembeszálljanak ezzel az előítélettel, és rámutassanak a mechanisztikus és vitalista gondolkodásmód egyenértékűségére.

Fölfogásom szerint a mechanisztikus és a vitalista kutatás csak egymással bensőségesen együttműködve lehet képes arra, hogy megalapozza a valódi természetmegismerést. Minden észlelésben, minden megfigyelésben, a mechanisztikus természetkutató minden még oly szigorú mérésében is szükségképpen belevegyül a vitális mozzanat, mivel a mechanikus jelenségeket csak szervezetünk életfolyamatainak segítségével észlelhetjük. A szervetlen természet jelenségei csak annyiban léteznek a számunkra, amennyiben azokat vitális folyamataink valamelyike tudatunk számára megjeleníti. A mechanikus természeti folyamat egészét mintegy saját életfolyamataink ablakán át pillantjuk meg, úgy hogy a mechanikus tényállások megállapítása szükségképpen megköveteli a megfelelő vitális föltételek kiegészítő rögzítését, és megfordítva, a vitális tények észlelését mindig ki kell egészítenünk a megfelelő mechanikus föltételek vizsgálatával. A korreláció ezen elve azt fejezi ki, hogy a mechanikai és a vitalista kutatás egymás nélkül oly kevésbé lehetséges, mint amiképpen egy test jobboldali fele sem képezhet élő szervezetet a kiegészítő bal testfél nélkül.

Miképpen lehetséges azonban, hogy a mechanikus és vitális folyamatok korrelációjának ezt a magától értődőnek nevezhető elvét mégsem ismerték el még általánosan, mi több, hogy korunk legjobb filozófiai erői szabályosan föllórnak az ezért folytatott küzdelemben? Az ezen kérdésre adandó válasz a jelen előadások fő témájához, a pszichologizmus problémájához vezet.

Annak okát, hogy a helyes vitalista gondolkodás úgy, mint amiképpen a mechanisztikus kutatások harmonikus kiegészítéséhez szükséges volna rá, nem alakulhatott ki, az újkori

természettudomány és filozófia fejlődésében találjuk meg. Az újkori gondolkodás megalapozói, azaz az angol filozófia fő képviselői, *Locke, Berkeley, Hume, James Mill, John Stuart Mill* és mások ugyanis a számunkra legismertebb vitális tények közé sorolandó tényeket – így például az érzeteket – nem életfolyamatokként, hanem pszichikai tényekként kezelték. Az élet fogalmát fölcserélték a szellemi (pszichikai)¹ tevékenység fogalmával. Egy olyan teljesen újszerű, hibrid fogalmat alkottak meg, ami a régiek számára ismeretlen volt: a „pszichikai” modern fogalmát, amely nem jelenti sem az életet, sem az életről alkotott tudatot, de mégis egyszerre mind a kettőre vonatkozik. Az „élet fája” és a „tudás fája” közötti őseredeti megkülönböztetés, amelyet a sokat sejtő emberi szellem úgyszólván már a paradicsomban megtett, veszendőbe ment: helyére új fát ültettek, mely sem nem az „életfa”, sem nem a „tudásfa”, hanem a fogalomzavar fája. Egy olyan fa, mely már több mint két évszázada érleli azon virágzó tévedések nem kívánt sokaságát, melyek összességét az újkori filozófia nagybecsű történetírója, Johann Eduard *Erdmann* „pszichologista gondolkodás”-ként jellemezte.

Az élet- és a tudásfa fölcserélődése *Locke*-nál tisztán megragadhatóan kifejezésre jut abban, hogy érzeinket mint „ideáink” alkotórészeit – vagy még inkább mint olyan egyszerű ideákat – állítja elénk, amelyekből azután összetétel útján a külvilág jelenségeinek és dolgainak komplex ideái keletkeznek. Ezek a *Locke*-féle „ideas” ingadoznak még egyik oldalról a „gondolatok”, másik oldalról az érzetek, illetve az általános „élmények” – azaz a vitális folyamatok – között. Nála még valamiféle ingadozó kétértelműség jellemzi ezeket, ami minden pszichologista elmélet alapvonása. *Berkeley* követeli először határozottan az idea és az érzet teljes azonosítását, ily módon a konzekvensen kétértelmű vagy perverz idealizmus atyjává válva. Tagadja az elvont ideák létezését, viccesnek találja őket, és ideán éppenséggel csak valami egyedit, konkrétat ért: nevezetesen az egyedi érzéki látványt; sőt, ezen is továbblépve magát az egyedi fizikai-kémiai jelenséget. Nevezetes alaptétele, az „esse = percipi” azonosítja az észlelt jelenséget szellemünk észlelőtevékenységével. A szervetlen természet, az életfolyamat és a pszichikai tevékenység megszűnik egymástól különböző fogalomként leledzeni; az érzéki jelenségvilág egésze szőröstülbőröstül a tudatba vándorol, és tisztán tudati terméké alakul át, s ennek nyomán a tudaton kívül fönnálló anyagi világ létezése tagadhatóvá válik.

Berkeley azért gondolta ki ezt az elméletet, mert úgy vélte, hogy segítségével Isten létezésének megdönthetetlen bizonyítékához juthat. *Cloyne* nemes püspöke elmés, éles fölfogású, istenrajongó gondolkodó volt, ám a halandókra már régóta nem hatnak az istenbizonyítékok. Jó szándéka semmissé vált. Tévedése viszont iskolát teremtett, mégpedig oly iskolát, amihez hasonlót aligha hozott létre más tévedés az újkorban. *Berkeley* így egy specifikus újkori szofisztika kiindulópontja, mely egészen mindmáig a legbujábbban tenyésző és leginkább tévútra csábító virágokat hajtja. Ha ugyanis megfogalmazzuk az „esse = percipi”-t, vagy ami ezzel azonos jelentésű: a fizikai jelenség és a pszichikai tevékenység azonosságát, akkor egy olyan szofisztikus eszközhöz jutunk, mely segítségével egyszer az „empirikus idealista”, másszor az „empirikus realista” szerepét játszhatjuk: az azonosságot balról jobbra olvasva a valóságot ideákban oldjuk föl, és az idealizmushoz kötelezhetjük magunkat; viszont megfordítva, jobbról balra olvasva minden idea érzetté, sőt, pusztán fizikai-kémiai jelenséggé válik, és ekkor realistának nevezhetjük magunkat.

Mivel a *Berkeley*-féle alaptételnek mintegy mágnesként két ellentétes pólusa van, erős vonzóerőt gyakorolt a szellem embereire, és a modern gondolkodásra példátlan mértékű hatással volt. Motivációval szolgált *Kant* transzcendentális vagy formális idealizmusa számára, illuzionizmussá vált *Schopenhauer*nél, korrelativizmussá vagy pozitív idealizmussá *Laas*nál, empíriokriticizmussá, illetve a tapasztalat tiszta filozófiájává *Avenarius*nál és *Mach*nál, immanenciafilozófiává *Schuppén*él, szolipszizmussá vagy teoretikus egoizmussá *Schubert-Soldern*nél;

¹ A szellemi után zárójelben elhelyezett „pszichikai” magától Palágyitól származik. Palágyi itt is, mint máshol, a „szellemi” és a „pszichikai” mint a „vitális”-sal szemben állót, fölváltva, gyakorlatilag szinonimaként használja. Mivel a magyar „lélek” szó inkább a német „Seele”-nek felel meg, mint azt itt használt, a „pszichikai” értelmében vett „psziché”-nek, bár stilisztikailag szerencsésebb volna a magyartalan „pszichikai” helyett a „lelki”-t használni, tartalmilag ez félrevezető volna, és így maradtunk az előbbinél. (A fordító megjegyzése.)

fenomenologizmussá, konszcientalizmussá, ismeretelméleti idealizmussá, pánpszichicizmussá, pszichomonizmussá és így tovább számtalan más gondolkodónál.

Ám a német szellem jellegében egyáltalában nincs megalapozva a vitális és a szellemi összecszerélése; a német gondolkodás történetéből inkább az rajzolódik ki elénk, hogy ezzel az összecszeréléssel – amennyiben az megjelent benne – határozottan szembeszegült. A legjelentősebb német gondolkodók harcolnak az angol pszichologizmussal. *Leibniz* föllép a Locke-féle szenzualizmus ellen, *Kant* annál élesebben fordul a „jó Berkeley”-vel szembe, minél inkább befolyásolta az kezdetben. A speciális német idealizmus nagy képviselői, *Fichte* és *Hegel* arra törekedtek, hogy az angol szenzualizmus legutolsó nyomait is letöröljék magukról, és az „ideá”-t a maga abszolút szellemi jellegében juttassák érvényre. Sajnos túlzásba estek, és ezzel legjobb törekvésüket gyökértelenítették el. A német idealizmus régóta romokban hever, és ez igaz a francia racionalizmusra is.

Eredetileg a racionalizmus volt mind a francia, mind a német filozófia fő irányzata; a szenzualista irányzat – különösen az utóbbin belül – csupán másodlagos ranggal bírt. Fordítva áll a helyzet az angol filozófiával, melyben a racionalizmusnak sohasem sikerült vezető szerephez jutnia. Az angol szellem eszménye az az erőteljes vitalitás, melytől Shakespeare drámáinak alakjai duzzadnak és túlcsoordulnak. Ennek megfelelően az angol szellem hivatása lett volna, hogy kidolgozza a vitalista gondolkodásnak az alapjait, amely azután kiegészíthetné a *Galilei* által megalapozott mechanikai szemléletű kutatást. Az angol filozófia három világítótornya, *Locke*, *Berkeley* és *Hume* azonban nem volt természetkutató. Bár lelkesedtek a bennünk rejlő elevenségért, mégis összecszerélték azt a szellemivel, és megalkották a pszichikainak azt a kétértelmű fogalmát, amely a vitalista gondolkodás – tehát a biológiai kutatás mint olyan – kívánatos fejlődését immár két évszázada a legnagyobb mértékben akadályozza.

Miképpen lehetséges azonban, kérdezhetjük, hogy egy hibrid fogalom ily sok generáción keresztül képes volt a legkiválóbb gondolkodókat fogságban tartani? Erre az a válasz, hogy az emberiség vezető szellemeinek legkiválóbbjai már közel két évszázada szüntelen harcot folytatnak e kétértelmű fogalom ellen, persze mindeddig kielégítő siker nélkül, mivel a kétértelmű fogalmak a művelt rétegek tömegeire – sőt, az önálló kutatókra is – messzemenően nagyobb vonzóerővel bírnak, mint a tiszta, világos koncepciók. Egy hibrid fogalom ugyanis logikai ellentmondást tartalmaz, ámde azt a látszatot keltve, mintha a legmagasabb filozófiai törekvés, nevezetesen a megismerés egységére irányuló törekvés fakadna belőle; mi több, mintha maga volna az oly hön vágyott monizmus megvalósulása. Tulajdonképpen csak a logikailag „fattyú”, azaz logikai ellentmondást tartalmazó fogalmak képesek fölcillantani a kiteljesedett monista megismerés illúzióját. A fogalmilag világos megfogalmazások viszont képtelenek többet ígérni, mint amit valójában tartalmaznak, és folyamatosan emlékeztetnek egyrészt a tudással szoros szomszédságban magát mindig kinyilvánító nem-tudásunkra, másrészt arra a kemény munkára, amit annak érdekében kell még elvégeznünk, hogy egy lépéssel közelebb kerüljünk a maga teljességében soha el nem érhető monizmushoz.

Azt a monista meggyőződést, amely minden tudományos és filozófiai gondolkodás alapját képezi, mintegy a következőképpen fogalmazhatjuk meg érthető módon: a világegyetemben működő valamennyi erő csupán *egyetlenegy* erőt képez, s ennek megfelelően minden törvényszerűség, mely ezen erők működését jellemzi, ugyancsak *egyetlenegy* törvényt alkot. És ami a fő dolog: ez az egyetlenegy egyetemes erő és egyetlenegy egyetemes törvény azonos egymással. (A mindent átfogó lét és a mindent átfogó tudás azonossága. *) E monista tétel kifejtése persze nem föladata az itt következő vizsgálódásoknak. Ezekben csupán azzal próbálkozom, hogy kijelöljek egy olyan utat, amely elvezet e tételhez, amennyiben arra törekszem, hogy rámutassak az angol filozófiai szellemben kisarjadzott „pszichikai” fogalmának hibrid jellegére, és azt az élő és a szellemi tiszta fogalmával helyettesítsem. Az élő és a szellemi közötti éles *elvont* különbségtétel ugyanis nem érinti *konkrét* egységüket. Éppen ellenkezőleg: életfolyamatainknak és szellemünk

* A korlátozott lét és a korlátozott tudás sohasem lehet egymással azonos; csak a korlátok nélküli lét és a korlátok nélküli tudás között szűnik meg minden különbség.

működésének konkrét egysége csak oly mértékben tárulhat föl, amennyire sikerül szigorú, absztrakt módon megkülönböztetnünk egymástól az élet és tudat fogalmát.²

Ezzel szemben a pszichologista gondolkodás a maga hagyományos alakjában nem engedi érvényre jutni sem az élet, sem a szellemi tevékenység tiszta fogalmát. Ezért egyik oldalról a tudományos biológiának legveszedelmesebb ellenfele, másik oldalról az ő bűne, hogy mindeddig nem volt képes kifejlődni az ember szellemi tevékenységének modern tudományos elmélete. E tényállás részletes igazolását illetően hadd utaljam az olvasót a jelen könyvben található előadásokra, melyek tartalmát itt csupán a következő összefoglaló áttekintésben szeretném megvilágítani.

*

a) Ami közvetlenül a biológiát illeti, az az élet tudománya, és ezért létjogosultsága igazolásának érdekében képesnek kell lennie arra, hogy hivatkozzon a kutatásának tárgyát képező vitális tényekre. Vitális tényekről azonban csak azért beszélhetünk, mert az életet bennünk magunkban találjuk. Ha nem volnánk képesek önmagunkban föllelni, lehetetlen volna az is, hogy bárhol máshol keressük. Az életet azonban csak annyiban lelhetjük föl önmagunkban, amennyiben észrevesszük, hogy érzünk és érzékelünk, s így az eleven lét bizonyosságát számunkra érzelmeink és érzeteink vitális tényei szavatolják. Tehát egy ismeretelméletileg megalapozott biológiának egyáltalában nem lehet más kiindulópontja, mint saját érzéseink és saját érzeteink tényei. Ugyanúgy, mint amiképpen saját gondolkodásunk, a nagy Descartes „Cogitó”-ja a szellem tudományának kiindulópontját képezi, az élet bizonyossága – azaz a mindenki számára érzelmei és érzetei folyamatai által adott „Vivo” – minden biológiai gondolkodás megingathatatlan alapja. Persze ehhez rögtön hozzá kell tennünk, hogy nem egyedüli alapja.

Az érzelmekként és érzetként megjelölt életfolyamatokon kívül, amelyeket az jellemzi, hogy csak egyetlenegy személynek lehet közvetlen tanúbizonysága róluk (nevezetesen annak a személynek, aki azokat megéli), létezik az életfolyamatoknak még egy további osztálya, amelyekbe közvetlenül egyáltalában nem nyerhetünk betekintést, azaz egyáltalában nincsenek közvetlen kapcsolatban tudatunkkal: ezek testünk alkotórészeinek saját életfolyamatai. Testünk hisztológiai és anatómiai alkotórészei, nevezetesen az olyan kifejezetten pontszerű képzetek, mint például a mikrokromoszómák, továbbá azok a fölöttebb finom, fonálszerű képződmények, mint amilyenek az izom- és az idegszálak, illetve nem kevésbé az élet elsődleges műhelyei egyáltalában, a sejtek maguk és a közöttük lezajló terjedés és elkülönöződés révén keletkező szövetek és szervek ugyanis mind titokzatos saját életet élnek, mely tudatunk számára a maga közvetlenségében abszolút módon elérhetetlen, s amelyet én mint „vegetatív élet”-et jelölök meg. Azok a változások azonban, amelyek ezekben a magában valóan tanú nélkül lezajló vegetatív életfolyamatokban végbemennek, vitális hírnökök – nevezetesen az érzések és az érzelmek – révén tudatunk tudomására juthatnak. Az olyan életfolyamatokat, így például az érzéseket, melyek tudatunk működésével közvetlenül érintkeznek, azaz közvetlenül egy és csak egyetlenegy tanú által ragadhatóak meg, lelki jellegű „(animális”) életfolyamatoknak (animale Lebensvorgänge)³ nevezem, és az érzéseken kívül még két fajtájukat különböztetem meg: az érzeteket és a fantazmákat. Az érzetek olyan lelki természetű életfolyamatok, amelyek segítségével a szervesen

² E bekezdésből nyilvánvalóan kiderül, hogy a létezők poláris szerkezetének hangsúlyozása ellenére Palágyi monista gondolkodó volt, ám monizmusa egy még kidolgozandó – a létezők poláris szerkezetét föltáró és azon alapuló – monizmusra irányult, mely nem azonos sem a materialista-fizikalista-mechanikus, sem az idealista-szellemi, sem az érzéki-szenzualista monizmussal. Ennek az új monizmusnak részletes kidolgozásába a magyar filozófus sohasem kezdett bele. (A fordító megjegyzése.)

³ Palágyinál itt hármassztruktúra rajzolódik ki: a vegetatív életfolyamat és a latin „animá”-ra gondolva a lelki-animális életfolyamat, valamint a már szellemi-tudati természetűnek tekintett „pszichikai”. Később a „Raum und Zeit” című tanulmányában az „animal” helyett ugyanezen értelemben a „seelisch”-t használja, és ezt szembeesíti a szellemire-tudatira vonatkozó „psychisch”-sel. Mivel a mai nyelvi környezetben az „animális”-ról, illetve az „animalsztikus”-ról elsősorban az állatokra asszociálunk, mi annak „lelki”-ként történő visszaadását választottuk, aminek következtében itt a „lelki” és a „pszichikai” az eredeti Palágyi-szövegnek megfelelően terminológiailag különbözik.

természeti folyamatok életfolyamatainkat minden oldalról körbevevő óceánjához kapcsolódunk. A fantazmák is lelki természetű életfolyamatok. Ezeket a maguk sajátosságában mindeddig alig ismertünk meg, és a következő vizsgálódásokban kiemelt hangsúlyt fogok fektetni földérintésükre, mert nélkülük az emberi szellem képtelen volna működni. A fantazmák segítségével éljük bele magunkat a másik személy érzeteibe és érzéseibe, tehát az ő életfolyamataiba; a fantazmák révén éljük át újra elmúlt éltünket, és előre tekintve a reményteli vagy aggodalommal várt jövőt; a fantazmák által távolodunk el egyáltalában a valóságtól, és alkotunk saját, képzeletbeli világot. És ami a legsajátosabb: a valóság, a jelenvaló jelenségvilág is csak a fantazmák segítségével ragadható meg. Bízom abban, hogy az itt következő vizsgálódások során bizonyítékkal fogok szolgálni arra, hogy az érzetek, bár elkerülhetetlen, ám egyáltalában nem elégséges föltételei észleleteinknek, hanem csupán kiváltják az általunk „fantazmák”-nak nevezett sajátos életfolyamatokat, hogy ily módon biztosítsák a szellemi észlelőtevékenységhez szükséges vitális alapot. Röviden: ahhoz, hogy behelyezkedjen a jelenvaló valóságába, tudatunknak ugyanúgy a fantazmákra van szüksége, mint akár a múltba, a jövőbe vagy egy tetszőlegesen megköltött világba való behelyezkedésre. Persze ennek következtében vizsgálódásunk számára fontos és nehéz föladatot fog jelenteni az, hogy a valóság és képzelet fantazmáinak antagonizmusát föltárjuk, és ezzel egyidejűleg az úgynevezett „asszociációelméletek” skolasztikus tartalmatlanságát demonstráljuk.

Ami viszont életfolyamatunknak mindenén túláradó rejtélyes jelleget kölcsönöz, az annak vegetatív talaja, melyet mindannyian sejtünk, és amelybe olykor mint valami feneketlen mélységbe enyhe borzalommal beletekinteni vélünk. E vegetatív élettalaj tanúk nélküli sötétsége a biológusok sokaságát a „tudattalan” és a „tudat alatti” fogalmával való visszaélésre vezeti. Ilyen kifejezésekkel számtalan mélyértelmű látszatot kelthetünk, ám ismerethez nem juthatunk. A racionális biológia egyszer és mindenkorra abban lelendő meg, hogy bár a vegetatív életfolyamatok a maguk közvetlenségükben a tudat számára elérhetetlenek, a vegetativitás rejtélyét közvetett módon két oldalról is tudományos ostrom alá vehetjük. Egyik oldalról – mint amiképpen ezt már említettük – a vegetatív folyamaton belüli változások tudomásunkra jutnak az érzések és az érzelmek lelki természetű életfolyamataink keresztül. Másik oldalról vegetatív életfolyamataink kinyilvánítják magukat a fizikai és kémiai folyamatok azon rendszerében, amelyek a mechanisztikus fiziológia tárgyát képezik, és a legszemléletesebben a légzésben és a szív löktetésében jelennek meg.

Már e sematikus összefoglalásból is kiderül, hogy a biológiának egyforma mértékben kell támaszkodnia mind a vitális, mind a mechanikus kutatásra. Egyik oldalról ugyanis az élet vegetatív alapjait annak azon lelki-vitális megnyilvánulásaiban kell megragadnia, melyek csupán egyetlenegy megfigyelő számára hozzáférhetőek. Másik oldalról ezen alapokat azon változások által fogjuk föl, melyek tetszőlegesen sok megfigyelő számára hozzáférhetőek, és amelyeket ezért mint mechanikus (azaz fizikai-kémiai) folyamatokat jelölhetünk meg.

Mindennek fényében elsőként az válik kézzelfoghatóan világossá, hogy mily kritikus helyzetben volt – és még van – a biológia újkori fejlődésének egész periódusában. Egyik oldalról ugyanis semmi sem könnyebb a világon, mint egyszerűen kétségbe vonni a tanúk nélküli vegetatív-vitális folyamatok létezését, aminek következtében azok fizikai-kémiai megnyilvánulásai olyan tisztán mechanikai folyamatokká válnak, melyeknek semmi közük sincs az állítólagos élethez. A fiziológusok nem kis része ténylegesen is hajlik arra, hogy kövesse e veszélyes fölfogást, mely azután a biológiát megfosztja gyökereitől, és azt az alkalmazott fizika és kémia olyan részeként jeleníti meg, mely alkalom adtán az úgynevezett élőlényekkel is foglalatoskodik. Másik oldalról semmi sem könnyebb a világon, mint azokat a vitális tényeket, melyeket mindannyian jól ismerünk – nevezetesen az érzeteket, az érzéseket és a fantazmákat –, és amelyek a biológiai kutatás kétségbevonhatatlanul biztos alapjait képezhetnék, oly módon elénk állítani, mintha egyáltalában nem életfolyamatok, hanem szellemi megnyilvánulások volnának, mint amiképpen ezt az angol pszichológusok – és befolyásuk alatt többségükben francia és német kollégáik – teszik. Így a biológia egész tartalma a mechanisztikus és a pszichologista gondolkodás örökösei közé kerül, hogy e kövek olykor tisztán fizikai-kémiai folyamatokká morzsolják szét, máskor úgynevezett tudati jelenségekké párologtassák el. Ilyen körülmények között vitális tényekről nem lehet beszélni: azok a vitális folyamatok, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban tudatunkkal, egyszerűen

tagadásra kerülnek, míg velük szemben azok, amelyek közvetlenül kapcsolatban vannak vele, átbélyegeződnek pszichikai tényezőkké. Így kialakul egy tragikomikus élettan, mely semmit sem tud az életről; ellenpárja pedig az a tragikomikus lélektan, mely nem ismeri a szellemi tevékenységet.

Ha a biológiának a többi tudomány között elfoglalt ismeretelméleti helyzetét valóban szeretnénk megvilágítani, úgy mindenekelőtt arra kell törekednünk, hogy az élet- és a tudásfa pszichologista összecserélésének végét vessünk. Ám ez biztosan nem könnyű feladat. Azok a lelki életfolyamatok ugyanis, amelyeket mint érzést, érzetet és fantazmát jelölünk meg, abban teljesen azonosak szellemi tevékenységünkkel, hogy szintén egy és csupán egyetlenegy közvetlen tanú számára hozzáférhetőek. Ez félrevezet bennünket, és azt eredményezi, hogy a tudatunkba jutó lelki-vitális folyamatokat összecseréljük az észlelés azokat megragadó szellemi aktusaival. A dolog természetéből adódóan az érzékelés vitális folyamatának konkrét egységbe kell olvadnia az észlelés szellemi cselekményével. Amikorra egy érzetről tudomást szerzünk, a vitális folyamatnak már egyesülnie kellett tudatunk tevékenységével, azaz a kettő egybeolvadásának már a közvetlen múlthoz kell tartoznia. Sohasem mondhatjuk azt, hogy „most közeledik az érzet a tudatunkhoz”, „most már egészen közel van hozzá”, „most kopog a tudat kapuján”, „most, ebben a matematikai pillanatban nyer bebocsájtást”. Egy érzékelési folyamat ugyanis, mely még nem egyesült tudati tevékenységünkkel, számunkra nem létezik; ha pedig egy érzet már létezik számunkra, akkor az már észrevétlenül egyesült vele. Való igaz: nem lehet részünk e világon természetesebb és megbocsájthatóbb illúzióban annál a lélektani illúziónál, mely a tudásunkra jutó vitális folyamatot összecseréli tudomásulvételének aktusával. Ám éppen a legtermészetesebb és legmegbocsájthatóbb illúziók azok, amelyek teljesen szétzilálják a logikus gondolkodást, amennyiben végtelen ellenmondások örvényébe taszítanak bennünket.

Lelki természetű vitális folyamataink, s különösképpen fantazmáink, szemléletes jellegűek. Ha azonban a szellemi tevékenységet összecseréljük ezekkel, akkor nem marad más választásunk, minthogy szellemi megnyilvánulásainkat is szemléletesnek tekintsük. S valóban: Locke, Berkeley, Hume és a többiek a lélek működését szemléletesnek tartották. Locke azt tanította, hogy rendelkezünk valamiféle „belső érzék”-kel („internal sense”), melynek segítségével észleljük saját szellemünk működését. Ebből a „belső érzék”-ből származik a „belső észlelés”, a „belső megfigyelés”, és ezek lökést adtak *Leibniz*, *Kant*, *Herbart*, *Steinhal*, *Wundt* és mások számára az appercepció misztikus fogalmának megalkotására. Eszerint rendelkezniük egy olyan képességgel, mely arra szolgál, hogy saját szellemi működésünket szemléljük, és éppen erre a belső szemléletre kellene a lélektant mint empirikus tudományt alapozni.

Ha képesek volnánk arra, hogy saját szellemünk működését szemléljük, akkor nemcsak képeket látnánk, hanem magát ezt a képlátást is, és nem csupán hangokat hallanánk, hanem magát hallásunk folyamatát is. Amily mértékben látásunk nem látható, hallásunk nem hallható, oly mértékben biztos annak a nézetnek az abszurditása, mely szerint lelkünk működése belülről szemléletes volna, és hogy erre a belső szemléletességre egy olyan empirikus tudományt lehetne alapozni, mely az emberi szellemet kutatja.

Lelki életfolyamataink: az érzések, az érzetek és a fantazmák kétségtelenül közvetlenül észlelhetőek és szemléletesek (mégpedig azok számára, akik megélik őket). Ám azok a szellemi aktusok, amelyek hozzájuk kötődnek, nem szemléletesek. Ami élményeinkben szemléletes, az a biológiához tartozik, és hozzáférhető a vitalista értelemben vett természettudományos kutatás számára; ám ami élményeinkhez szemléletes⁴ módon kapcsolódik hozzá, nevezetesen saját szellemi tevékenységünk, az a lélektan és a logika tárgya, és lélektani, illetve logikai módszerekkel kell kutatni.

A régi filozófusok, így különösen Szókratész, Platón és Arisztotelész tudták, hogy az emberi szellem működése nem szemlélhető, és nem képelték azt, hogy saját gondolkodásunk a szemlélet

⁴ Bár a szellemi folyamatokat és tevékenységeket Palágyi nem tekintti szemléletesnek, itt az „anschaulich” az „in anschaulicher Weise” kifejezésben arra utal, hogy Palágyi szerint a nem szemléletes szellemi tevékenységek és folyamatok nem szemléletesek voltak ellenére mégis „szemléletes módon” kapcsolódnak élményeinkhez. (*A fordító megjegyzése.*)

valamilyen fajtája által megérthető volna. Tisztában voltak azzal, hogy ha valaki saját gondolkodását meg akarja ismerni, akkor el kell gondolkodnia rajta. Csak a modern pszichologisztika véli azt, hogy föllelt egy olyan utat, mely lehetővé teszi, hogy saját gondolkodásunkat gondolkodás nélkül, egy speciális „belső észlelés” révén „tapasztalatilag” kutassuk, miközben természetesen nem vette észre, hogy ez az általa talált út nem más, mint a lelki (animalisch) életfolyamataink észleléséhez vezető vitalista út. Ezért nem volna tanácsos a régi filozófusok és az új pszichológisták önmegismerése között összehasonlító párhuzamot vonni, hiszen egy ilyen összehasonlítás kevésbé végződne hízelgően az utóbbiak számára.

Kiváltképp két olyan gondolati irányzat létezik, melyben a modern szellem az antiktól különbözik: a mechanisztika és a pszichologisztika. Ami a mechanisztikus gondolkodást illeti, az Kopernikustól, Galileitől stb. indult ki, s így egy olyan összehasonlíthatatlanul gyümölcsözőbb és szigorúbb igazságkritériumot hordoz magában, melynek a régiekkel szembeni fölényünket köszönhetjük, és amiért ezen utóbbiak irigyelhetnének bennünket. Hasonló még a legjobb akarattal sem mondható el a pszichologisztikáról és annak extrém megformulálásáról, a Berkeley-féle idealizmusról. Ugyanis az élet és a tudás fájának fölcserélése nem csupán egyetlen illúzió a többi hasonló között: egyenesen valamennyi emberi tévedés szülőanyjának kell tekintenünk, mivel az embert saját emberi mivolta tekintetében vezeti félre. Tudniillik az állatok „homo sapiens”-nek nevezett nemét éppen az jellemzi, hogy az ellentétes irányú mérhetetlenül erős csábítás ellenére a tisztán életbelit és a szellemit a maga kettős természetében mindig meg tudta különböztetni egymástól. Egy olyan tanítás viszont, mint a pszichologisztika, mely egyenesen az elevenség és a szellemi összecszereléséből indul ki, szükségképpen az emberi szellem lehanyaglását jelenti mind a tudományban, mind a művészetekben, mind a szociális érületben.

Ennek ellenére távol áll tőlem, hogy kétségbe vonjam a modern pszichologisztika rendkívüli jelentőségét. Pontosan azért, mert ez az irányzat az emberi gondolkodás minden tévedésének forrását csodálatra méltó állhatatossággal és energiával a lélektan rendszerévé kívánja kidolgozni, végül szükségképpen bekövetkező zátonyra futásának el kell vezetnie egy olyan új szellemi fejlődéshez, mely nélküle sohasem bontakozhatna ki. Mert minél inkább törekszik valaki hevesen arra, hogy az élő és a szellemi hibrid fogalmát megalkossa, annál gazdagabb impulzust kap a valóban vitalista és a valóban pszichológiai gondolkodás. Vannak ugyanis olyan nagy tévedések, melyekkel szemben vigasztalhatjuk magunkat azzal a reménnyel, hogy nagy igazságokhoz kell vezetniük.

* * *

b) Ha a pszichikainak az angol filozófiából származó hibrid fogalmát véglegesen le szeretnénk gyűrni, szét kell választanunk azt két természetesen összetevőjére, a vitálisra és a szellemire. Ehhez azonban nem elégséges, hogy a tudat működését a nagy ókori gondolkodókhoz hasonlóan mint valami nem szemlélhetőt tárgyaljuk, mivel pusztán tagadó ismertetőjegy – nevezetesen a nem szemléletes volt – alapján a tudat tudománya nem építhető föl. A lélektan (Psychologie) csak akkor lehetséges tudományként, ha tudatunk működésének pozitív ismertetőjegyét is megjelöljük: természetesen nem abban az értelemben, ahogy ezt Locke gondolta, amikor a pszichikai tevékenységhez a benne soha meg nem jelenő szemléletesség pozitív jegyét rendelte hozzá. Nos, én úgy vélem, hogy valamennyi pszichikai tevékenységünk ezen pozitív ismertetőjele azok sajátos szakaszos jellegében (intermittierender Character) van.

Szellemi cselekedeteink szakaszossága (Intermittenz) legkönnyebben akarati cselekményeinkben válik láthatóvá. Akarásunk ugyanis nem megszakítás nélküli folytonos akarásfolyam: ha az megszakítás nélkül, folytonosan áramlana, sohasem jutnánk el a tiszta akarástól valamely jól meghatározott, egyedi akarat kivitelezéséhez. Más szavakkal: egy időintervallum – mondjuk egy másodperc – alatt képtelenek vagyunk tetszőlegesen sok (millió vagy billió) mozgáskezdeményezést kibocsájtani. El kell telnie némi időnek ahhoz – bármilyen csekély is legyen az –, hogy egy adott mozgásimpulzusról áttérjünk egy másikra. Azt a tényt, hogy egy meghatározott időtartam alatt nem vagyunk képesek tetszőlegesen sok közvetlen akarati

kezdeményezést (mozgásimpulzust) generálni, azaz azt a tényt, hogy közvetlen akarati kezdeményezéseink csak bizonyos időbeli távolságokban következhetnek egymásra, nevezem szakaszosságnak. E szakaszosságnak megfelelően minden valóban akaratos mozgásunk jól érzékelhetően periodikusan tagolt jelleggel bír. Tekintsünk például az emberi járásra: ez nem oly jellegű, mint amelyet egy guruló golyó, a zuhanó kő vagy a folyadékok és a gázok folyamainak és áramlatainak mechanikus mozgása mutat. Mivel ugyanis az emberi mozgást szükségképpen szakaszos akarati impulzusok (intermittierende Willensimpulse) szabályozzák, annak periodikusan tagolt jelleggel kell bírnia.

Továbbá, ne csupán az ember fizikai, hanem szellemi járását is vonjuk vizsgálat alá, mégpedig úgy, amiképpen ez beszédében kinyilvánításra kerül, és ekkor el kell ismernünk azt is, hogy az emberi szellem minden gondolatmenete ugyanolyan természetű, mint amilyenek akarati impulzusai. Ha nem volna szakaszos (intermittierend) az emberi gondolkodás, hanem folyamatosan áramlana, elválaszthatatlan lenne egy szó értelme a másik szó értelmétől, egy mondat tartalma a másik mondat tartalmától, azaz beszédünk nem lehetne tagolt beszéd.

Végül érzeteink észlelésének aktusai sem folyamatos természetűek, jóllehet azok minden másnál könnyebben kelthetik a folytonosság illúzióját. Képtelenek vagyunk ugyanis arra, hogy egy másodperc alatt tetszőlegesen sok, akár ezer, akár száz, akár tíz észleleti aktust vigyünk véghez. Egy bizonyos rövid ideig (egy másodperc töredékéig) tart, amíg egy észleleti aktustól a másikig eljutunk. Erről számos kísérlet útján meggyőződhetünk, így például a különböző színekkel ellátott koronggal végzett nevezetes kísérlettel. Ha lassan forgatjuk a korongot, még képesek vagyunk arra, hogy megkülönböztessük egymástól a korong eltérően színezett szektorait; ha azonban a korong forgási sebessége átlép egy bizonyos mértéket, kevert színűnek olvadnak össze a szektorok, mert mire megtörténne az az észleleti aktus, melynek révén egy adott szektor színét megragadhatnánk, már a többi szektorszín is továbbhaladt tekintetünk előtt. – Az olyan lelki természetű életfolyamatok, mint amilyenek például a színérzetek, folytonos jellegűek, és adott körülmények között egymásba folyhatnak. Ám a szellemi aktusok szakaszosak, és ezért nem olvaszthatóak egymásba. Mert ha valakinél úgy látszik, hogy észleleti aktusai már egymásba folynak, az tudatának elvesztéséhez közelít; aki pedig a legmagasabb rendű szellemi aktusokat egymással összemosza vagy pontosabban összecseréli, arról azt mondjuk, hogy logikai tévedés áldozata vagy tudatosan görbe szándék vezeti.

Az olyan lelki (animale) életfolyamataink, mint amilyenek például az érzékelés folyamatai, áramló (folytonos) jellegűek, de észleleti aktusaink nem áramlanak velük együtt oly módon, mint amiképpen ezt az úgynevezett „pszichofizikai parallelizmus” véli. Nem léteznek olyan pszichikai (psychische) folyamatok, mely párhuzamosan futnának a fizikai folyamatokkal. A „pszichofizikai parallelizmus” csupán egyik modern kifejeződése annak az Angliából származó pszichológusztikai fogalomzavarnak, mely képtelen különbséget tenni a vitális folyamatok és a szellemi tevékenység között, amennyiben mind a kettőt áramlóknak tartja. A lelki (animale) életfolyamatok szemléletes áramlással bírnak, ám a szellemi aktusok ezzel szemben nem szemléletesek, hanem pillanatnyi jellegükkel tűnnek ki, és éppen ezért szakaszosak. A szellemi cselekmények nem vesznek igénybe időtartamot, csupán időbeli végpontjai vagy éppen időbeli kezdőpontjai valamely életfolyamatnak. A lelki életfolyamatok mintegy a szellemi aktusokba torkollanak, mint például az észlelésnél, vagy mintegy azokból áramlanak ki, mint például az akarati kezdeményezések esetében. Röviden: a szellemi aktusok az életfolyamatokat határolják, és azoknak tagoltságot és formát adnak. Ha szellemi aktusaink is áramlanának, világunk minden formát nélkülöző áradat volna, azaz olyan valami, ami elgondolhatatlan. Két egymásra következő szellemi aktust, melyet életfolyamat köt össze egymással, szellemi pulzusverésnek nevezek. Ha megengedhetővé válik ez a metaforikus kifejezés, a pszichológiát fölfoghatjuk úgy, mint a szellemi vagy tudati pulzusok tudományát, és ez esetben szemléletesen láthatóvá válik az a közvetítő pozíció, amit a biológia és a logika között elfoglal.

Ha észlelőtevékenységünk nem szakaszos, hanem áramló volna, ha tehát végtelen sok észleleti aktusra lennének képesek egyetlen másodperc alatt, a természeti folyamatok föltárnák legvégső titkaikat szemlélő tekintetünk számára, mivel behatolhatnánk a történések legkisebb időbeli szeleteibe, s tapasztalhatnánk azt, ami egy másodperc milliodnyi vagy billiodnyi tört része alatt

végbemegy; sőt végül a végtelen kicsi sem maradhatna rejtve előttünk. Egyébként egy olyan szellem számára, amely tetszőlegesen rövid időtartam alatt tetszőlegesen sok műveletre volna képes, egyáltalában nem létezne többé idő; egy idő nélküli pillanatban végtelen sok cselekményt volna képes realizálni, és ezért a jelenségvilág abban az értelemben, amiképpen az számunkra létezik, az ő számára nem létezne: mindent átfogó, világkimerítő szellem volna. Emberi határaink éppen abból fakadnak, hogy nem vagyunk képesek egy másodperc alatt tetszőlegesen sok észleleti cselekményre, akarati kezdeményezésre, illetve egyáltalában véve szellemi aktusra, azaz hogy pszichikai tevékenységünk szakaszos jellegű. A folytonosan áramló világban szakaszos jellegű szellemi képességgel fölruházva kell kiigazodást keresnünk, vagy pontosabban megfogalmazva: szellemünk szakaszos jellegéből következik, hogy a világ, melybe be vagyunk zárva, nem lehet más, mint folyamatosan áramló jelenségvilág. E tényállás megfordítva is kifejezhető: a folyamatosan áramló jelenségvilág természetében van megalapozva, hogy azt szükségképpen szakaszos szellemi tevékenység egészíti ki és ragadja meg. Az áramló jelenségek és a róluk alkotott szakaszos tudat kölcsönösen föltételezik egymást.

Alig szükséges még különösképpen hangsúlyozni, hogy egy áramló vagy folytonos folyamat sohasem kutatható ki teljesen, illetve tárható föl maradéktalanul egy szakaszos módon működő szellem által. A folytonosság föltárhatatlanságáról különösen a matematikusok énekelhetnének dalt, mivel még a magasabb matematikai analízis legélesebb és leggazdagabb eszközei is szégyent vallanak a folytonosság tekintetében, hiszen végül még a legélesebb és leginkább gondolatgazdag matematikai gondolkodás is szakaszos jellegű marad, és ennek megfelelően a folytonosság fogalmának sohasem juthat a végére.

Vizsgálódásunk tehát közvetlenül az emberi megismerőképesség határaihoz vezet, amennyiben megmutatja, mi is az oka annak, hogy ismereteink a jelenben ugyanúgy, mint amiképpen a jövőben is, mindig elkerülhetetlenül korlátozottak maradnak. Nézetem szerint a *Locke* és *Hume* által kívánt, és *Kant* által kísérletképpen megalkotott „ismeretkritika” mint az emberi megismerés korlátjainak tudománya tulajdonképpen még mindig *pium desiderium*⁵. Az ismeretkritika megalapozására irányuló nagyszabású kanti próbálkozásnak szükségszerűen zátonyra kellett futnia, mivel a filozófus a vele szembeni energikus törekvése ellenére az angol pszichologiztika foglya maradt. Azzal ugyanis, hogy a „magában való dolgot” megismerhetetlennek tekintette, azt a látszatot keltette, mintha a jelenségek, illetve érzeteink a maguk teljességében megismerhetőek volnának. Csakhogy a pszichologista tévedés lényege éppen abban áll, hogy a magában való dolgok (tehát a szubsztanciák, az anyagok és az erők) szemlélhetetlen volta által indítatva a jelenségeket (tehát az érzeteket) mint valami teljesen ismertet, mint valami teljesen nyilvánvalót tárgyalta. Persze semmit sem ismerünk közelebbről, mint saját érzeteinket. Ám ez az ismertség sem változtatja meg azt az igen sajátos tényállást, hogy bármely érzet időben tekintve határtalan sok parányi szakaszból folyik össze, és e határtalanul apró szakaszokat a maguk elkülönültségében képtelenek vagyunk megragadni. Bármely áramló (tehát nem szakaszos) folyamat ugyanis végtelenül parányi, teljesen ismeretlen elemekből, illetve differenciálokból áll, és ezek csupán összegük, illetve integráljuk révén ismerhetőek meg. Az érzéki látszat által tehát mintegy csoda történik: oly módon kerül el előttünk egy mélyére hatolhatatlan titok, mintha teljességgel föltárulkozott volna. Ám csupán azok hagyják e látszat által megtéveszteni magukat, akik nem foglalkoznak valódi ismeretkritikával. Az egész világon semmi sem talányosabb számunkra, emberek számára, mint a megszakítás nélkül áramló, örökké elillanó, teljesen soha meg nem ragadható, a legfurfangosabb kísérlet karmai közül is kisikló jelenség. Az igazi újkori szellem abban különbözik az antiktól, hogy a szubsztanciát meghagyja szubsztanciának, ám ennek áráként oly szenvedéllyel merül el a végtelenül elillanó talányában, ami az antik gondolkodók számára ismeretlen volt. Összehasonlíthatatlanul izgalmas és vad vadászatban (a megfigyelésben, a kísérletezésben, a kalkulusban) az elillanó jelenségeket hajszoljuk, s mindezt azért, hogy kifürkésszük és formára hozzuk azok törvényszerűségeit, miközben nagyon jól tudjuk, hogy ennek az örökké elillanónak végső titkai sohasem válnak megragadhatóvá. Nos, megmutatom, min is múlik ez. Egy szakaszosan működő szellem a

⁵ jámbor óhaj (A fordító megjegyzése.)

szakadatlanul áramló-elillanó jelenség után mindig csak utólagosan tapogatózhat, mindig csak sántikálhat utána, bármily függén is legyen képes egyébként feléje fordulni. Ha viszont valaki panaszkodna arra, hogy a „magában való dolgok” elkerülhetetlenül örökre rejtve maradnak előlünk, akkor őt a következőképpen próbálnánk meg vigasztalni: az úgynevezett „magában való dolog”-nak jó és megdönthetetlen oka van arra, hogy örökre titok maradjon, hiszen szőröstül-bőröstül valami olyan, ami nem szemlélhető, és fogalmi meghatározásából következőleg örökre ilyennek is kell maradnia. Egészen más a helyzet azonban a jelenségekkel: ezek lényegük szerint szemlélhetőek, és miközben természetüknek utánagondolva nyilvánvalóvá válik, hogy kifürkészhetetlen titok rejlik folyamatos, megállás nélküli áramlásukban, azt a látszatot keltik, mintha áttekinthetőek volnának. Mielőtt tehát valamiféle sokkot kapnánk a „magában való dolog” megismerhetetlensége miatt, előbb álljunk meg komolyan a „magában való jelenségek” kifürkészhetetlenségénél. A megismerhetetlen nem ott kezdődik, ahová azt a pszichologisztika, de akár még a kantiánizmus is helyezi azt (nevezetesen a szubsztanciában, illetve a magában való dologban): a „megismerhetetlen”^{*} ott rejtekezik mindenütt már a jelenségekben magukban, nevezetesen azok folytonos áramlásában.

Jóllehet, az alábbi vizsgálódások alaphangszíne ismeretkritikai, mégpedig oly módon, hogy azok látenszen az ismeretkritika rendszerét tartalmazzák, mégsem volt az a szándékom, hogy ezt a rendszert rögtön az előtérbe állítsam. Pusztán arra korlátozom magam, hogy a pszichologisztika belső ellentmondásaira rámutassak, és hibrid fogalmi meghatározásait tiszta fogalmakkal helyettesítsem. Ennek egyik oldalról az egzakt vitalizmust kell megalapoznia, másik oldalról pedig ki kell jelölnie az utat a szellem szigorú tudományához. Engedjék meg, hogy e bevezetés végén néhány megjegyzést tegyek még arról, hogy mily értelemben gondolom ezt.

Egzaktnak akkor nevezünk egy tudományt, ha nem elégszik meg a tények pusztá észlelésével és megfigyelésével, hanem továbblépve megméri és kiszámolja azok törvényszerűségeit. Csakhogy csupán az anyagi dolgok, illetve az anyagi világ mechanikus (fizikai-kémiai) folyamatai mérhetőek közvetlenül. A mérési művelet fogalmából következik ugyanis, hogy annak tetszőleges sok megfigyelő által, tetszőlegesen sokszor megismételhetőnek és ellenőrizhetőnek kell lennie. Ám a mechanikuson (tehát a fizikain és kémiai) kívül nincsenek olyan folyamatok, melyek hozzáférhetőek volnának tetszőleges sok megfigyelő számára, azaz csakis kizárólag a mechanikus folyamatok vethetőek alá közvetlenül mérési eljárásoknak. Ezzel szemben a vitális folyamatoknak – nevezetesen az érzéseknek, az érzeteknek és a fantazmáknak – mindig csak egyetlenegy tanúja lehet, és ezért a közvetlen mérés számára mindenkorra elérhetetleneknek maradva általában csupán az azokat észlelő egyetlenegy tanú általi úgynevezett mértékbecslésnek vethetőek alá. A mechanikus és a vitális folyamatok közötti jelentős különbség tehát a mértékmérés és az mértékbecslés különbségében jelenik meg elsődlegesen, hiszen a mechanikus – tekintettel arra, hogy tetszőlegesen sokan megfigyelhetik – mérhető, míg ezzel szemben a vitális – mely a legjobb esetben is csupán egy tanúval bírhat – csupán megbecsülhető. Mivel azonban a pszichologizmus a mechanikus és a vitális különbségét mindenütt elnyomta, a mértékmérés és a mértékbecslés közötti különbség mindeddig nem került a filozófiai vizsgálódásokat horizontján belülre. Pedig a mérés és a becslés e különbségében rejlik az élettelen és az élő egész talánya.

Nos, amiképpen az élettelen és az élő korrelációs viszonyban áll egymással, illetve kölcsönösen föltételezi egymást, oly módon fonódik egybe egymással hasonló korrelációban a mérés és a becslés. Minden mérési műveletbe ugyanis igen kellemetlen módon benyomulnak olyan mozzanatok, ahol már nem a tulajdonképpeni mérésről, hanem a pontos észlelésről és annak rögzítéséről és hasonlókról van szó; ahol tehát a mérést végző személy vitális folyamatai nem kívánatos módon a mérési művelet egészét befolyásolják. Másik oldalról viszont bármely tiszta értékbecslés bizonyos külső föltételek között történik, amelyek megváltoztathatóak, és mérési eljárás alá vonhatóak, mégpedig oly módon, hogy a becslés eredményében adódó változások szembeállíthatóak a külső körülményekben mért változásokkal. Ebből az igen bonyolult tényállásból egyrészt az következik, hogy minden mérésünkbe belekeveredik egy vitális elem,

* Pontosabban: a „nem szemlélhető”.

melyet azután az úgynevezett mérési hiba forrásának tekintünk, másrészt viszont az is, hogy ez a hiba egyúttal összehasonlító és felülvizsgáló eljárásnak vethető alá. Ily módon a lelki-vitális folyamat – éppen azért mert benyomul méréseinkbe – az összehasonlító és felülvizsgáló módszer eredményeképpen közvetett mérési eljárás tárgyává válhat. A legjelentősebb kezdeményezés ilyen közvetett vagy vitális mérésekre mindenekelőtt két kiemelkedő újkori kutatótól, a csillagász *Besseltől* és a pszichológus *Donderstől*⁶ származik.

Míg a mechanikus folyamatok közvetlenül, a lelki-vitálisak (animalisch-vitalen) ezzel szemben csak közvetve mérhetőek, a pszichikai (psychische) tevékenységek sohasem vethetőek alá sem közvetlen, sem közvetett méréseket végző vizsgálódásnak. A pszichologizmus a maga fogalomzavarában persze oly mértékben elragadtatta magát, hogy már a pszichikait is mérni kívánja, ám ebben az elragadottságban éppen az fejeződik ki karakterisztikusan, hogy ő maga képtelen különbséget tenni a mechanikus, a vitális és a szellemi folyamatok között. A pszichikai cselekmények nem szemléletesek, és, mint amiképpen már kifejtettük, szakaszos jellegűek, tehát csupán megszámlálhatóak, de sohasem mérhetőek. Amily mértékben ismerni fogjuk és megtanuljuk vitális mérési eljárással mérni azokat a vitális folyamatokat, melyek a szellemi aktusokat egymáshoz kötik, oly mértékben leszünk képesek arra, hogy megszámláljuk azokat a szellemi aktusokat, melyek egy meghatározott pszichikai teljesítmény során realizálódnak. A vitalista mérési módszer kidolgozása, illetve tudatunk pulzusának tudományos vizsgálata idővel elvezethet a pszichikai jelenségek számokkal való megközelítéséhez, és ezáltal a matematika is alkalmazható lesz a szellem működését vizsgáló tudományban.

Ám ettől még igen messzire vagyunk. Előbb ki kell dolgozni az ismeretkritikának azt a sajátos ágát, mely a mértékmérés és a mértékbecslés egymáshoz való viszonyát vizsgálja, és arra vállalkozik, hogy megvilágítsa a közvetlen vagy mechanikai, illetve a közvetett vagy vitális mérés viszonyát. Ennek a nehéz föladatnak a tárgyalást egy későbbi, speciális mű számára tartom fönt, melyben egyúttal saját vitalista méréseimet is szeretném közzétenni.

Jelenleg meg kell elégednem azzal, hogy a mérő észlelést a pusztán becsülő észleléstől elválasszam, mely által az érzetészlelés új elméletéhez fogok eljutni. A mérő észlelés során szükségszerűen bizonyos testi mozdulatok történnek, a tisztán becsülő észlelés során viszont, amíg bár e mozdulatok egy része – így az érzékszervek beállítódása – megmarad, másik része pusztán „képzeletben végrehajtott mozdulatok”-kal cserélődik föl. Minden észleletünkben, sőt egyáltalában véve valamennyi szellemi tevékenységünkben döntő szerepet játszanak a valóságos mozdulatok, és természetesen a pusztán képzeletünkben végrehajtottak is. Úgy vélem, hogy a következő előadásokban (8–14. előadás) bizonyítékkal fogok szolgálni arra, hogy valóságos és képzeletbeli mozdulatok nélkül egyáltalában nem lehetséges sem észleleti aktus, sem szellemi tevékenység. A pszichologisztika úgy véli, hogy érzetelemekből fölépítheti az észleleti világot. Annak érdekében, hogy e tévedéssel leszámoljunk, meg kell mutatni, hogy a mozgás sohasem redukálható érzetre, és hogy valóságos vagy képzeletbeli mozdulatok nélkül sehol és sohasem jöhet létre érzetészlelet.

Annak érdekében, hogy egy érzet eljusson tudatunkba, képzeletünkben egy olyan folyamatnak kell kiváltódnia, melynek során a periférián keletkező ideghullámok visszajutnak kiindulópontjukhoz, azaz azt az idegfolyamatot, mely valamennyi észleleti tevékenység alapját képezi, önmagában zárt processzusként – tehát körfolyamatként – kell fölfognunk. Természetesen az észlelés ezen új elmélete természettudományosan bizonyítékot igényel, ám ezt a bizonyítékot a nagy hisztológus, *Apáthy István* már fő vonalaiban elének tárta. Az idegi hisztológia e nagy reformátora ritka pontosságukkal kitűnő vizsgálódásaiban ugyanis kétségbevonhatatlan bizonyítékkal szolgált arra, hogy az idegrendszerben sehol sincsenek úgynevezett idegi végződésesek, hanem az idegrendszernek azok az *Apáthy* által neurofibrillumoknak nevezett építőelemei, amelyek az ingerület vezetésére szolgálnak – tehát azok, amelyek mintegy az idegrendszer tulajdonképpeni vezetékét képezik – olyan zárt pályarendszert alkotnak, ahol bármely neurofibrillum kiindulópontjából folytonosan, szervesen haladva visszajuthatunk a kiindulópontba. Az idegrendszer eszerint a vérkeringéshez hasonlóan önmagába záródó egész: ez egy olyan tény,

⁶ Ténylegesen a kiváló szemorvosról, Franciscus Cornelius *Dondersről* (1818–1889) van szó, aki pszichológiai méréseket is végzet a reakcióidővel és a mentális tevékenységgel kapcsolatosan. (*A fordító megjegyzése.*)

amelynek nyomán idegrendszerünk működése teljesen új megvilágítást kap. Az idegi funkciók tanát, azaz az ideglélektant Apáthy nagy fölfedezése nyomán át kell dolgozni, és ez a körülmény érthetővé teszi, hogy elismerése a fiziológusok némely körében még mindig heves ellenállásba ütközik. Ám minden kétségen fölül végül győzedelmeskedni fog Apáthy e fölfedezése, mivel a neurofibrilliák zártságára vonatkozó tanítása olyan mikrotechnikai módszer segítségével került alátámasztásra, melyet általánosan a mikrotechnika legélesebb fölbontású módszereként ismernek el („Apáthy aranymódszere”). Az idegrendszer zártságának közelebbi ismertetésével a 15. előadásban foglalkozom.⁷ Egyébként az olvasó magától is beláthatja, hogy a tudatnak az életfolyamathoz való viszonyával foglalkozó valamennyi vizsgálódásom logikai szükségszerűséggel vezet az idegrendszer zártságának tanához, és mintegy filozófiai bizonyítékul szolgál a zártságot állító Apáthy-féle elv számára.⁸

⁷ Ezt a fejezetet Palágyi a mű második, 1924-es kiadásából elhagyta, s bár a kiadáshoz írt előszavában elhallgatja, hogy Apáthy itt említett elmélete közben megbukott, a fejezet elhagyása nyilván ezzel magyarázható. Lásd ezzel kapcsolatban az *Előszót* Bogdanov Edit fordításában a jelen kötetben, valamint alább következő jegyzetünket.

⁸ Apáthy elmélete akkor világszerte nagy elismerésnek örvendett tudományos körökben, de később megbukott. Az ellentétes elméletet egyébként ugyancsak az Apáthy által kidolgozott mikrotechnikai kísérleti-megfigyelési eljárások segítségével dolgozták ki, azaz Apáthyt a saját vizsgálati módszerével cáfolták meg. Így az Apáthy elméletével ellentétes álláspontot képviselő *Ramon Y Cajal 1906*-ban Nobel-díjjal jutalmazott fölismerését (mely szerint az idegsejtek önálló egységek, és a szomszédos neuronok csupán összeköttetésben vannak, de nem olvadnak egybe egymással) paradox módon éppen Apáthy módszerének köszönhetette, aki viszont ezután tudósként igaztalanul feledésbe merült. Az Apáthy-féle elméletről és annak elismertségéről a XIX–XX. század fordulóján informatív ismertetést nyújt Dr. Bálint Sándor cikke („Az idegrendszertan szövettani áttekintése”) a *Természettudományi Közlöny* 1900. decemberi XXXII. kötetének 376. füzetében (658–678. o.), mely online megtalálható itt:

http://epa.oszk.hu/02100/02181/00375/pdf/EPA02181_Termeszettudomanyi_kozlony_1900_657-678.pdf

Egyúttal a jelen kötet elején található bevezető tanulmányunk mellett itt is fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Apáthy elméletének bukása nem érinti Palágyi filozófiai elméletének előremutató mozzanatait. Így ha Apáthy elképzelésével szemben az idegrendszer fölépítése és működése nem is hasonlít a vérkeringéshez, az a Palágyi-féle gondolat, mely az idegrendszer működésében középponti jelentőséget tulajdonít a ma „visszacatolás”-ként megjelölt visszajelző hatásnak, nemcsak az ő korában volt előremutató, hanem a legújabb kutatások szerint is középponti jelentőséggel bír az ember és a környezete közötti kapcsolatban. Némileg leegyszerűsítve, a Palágyi-féle körfolyamat logikailag, „szofver”-szinten valóban létezik (tehát a magyar filozófus e tekintetben nem tévedett, hanem megelőzte korát), de az fiziológiailag, „hardver”-szinten nem valamely Apáthy által állított vérkeringésszerű rendszerben, hanem önálló, szuverén, de egymással kapcsolatban álló idegsejtek révén valósul meg. (*A fordító megjegyzése.*)